

17. Yüzyıl Osmanlı Düşünce Hayatında İbn Haldun Etkisi:

“Tarih-i Naima Örneği”*

Ayşe Bedir*

ORCID: 0000 0003 0443 4570

Öz

İbn Haldûn tarih, sosyoloji, siyaset gibi konularda Osmanlı tarihçi ve düşünürleri tarafından takip edilmiştir. Özellikle 16. yüzyılın sonlarına doğru İmparatorlukta ortaya çıkan sorunlar karşısında Osmanlı siyaset anlayışı, İslam dünyasının siyaset geleneğini etkileyen İbn Haldûn’un tarih ve toplum görüşüne, özellikle de örnekleri Antik dönemlere uzanan organizmacı toplum teorisine başvurmuştur. Bu bağlamda Osmanlı tarihçileri arasında onun görüşlerinden belirgin şekilde etkilenen şahsiyetlerden biri de Mustafa Na’îmâ’dır. Bu çalışmada İbn Haldûn’u takip eden bir 17. yüzyıl Osmanlı düşünürü olan Na’îmâ’nın çeşitli konular üzerindeki görüşleri, Arap mütefekkirle benzerlikleri ve farklılıkları üzerinde durulmuştur. Bu çalışmada her iki düşünürün şahsiyetleri ve eserleri hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra tarih felsefesi, toplum ve devlet anlayışı gibi konulardaki fikirleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Siyaset Düşüncesi, İbn Haldûn, Mukaddime, Naima, Tarih-i Naima

Gönderme Tarihi: 05/10/2019

Kabul Tarihi:26/12/2019

* Bu makale Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu için hazırlanan Uzmanlık tezine dayanarak, 15-17 Eylül 2014 tarihinde Ankara’da düzenlenmiş olan 17. Türk Tarih Kongresi’nde sunulmuş ancak basılmamış bildirinin yeniden düzenlenmiş halidir.

* Dr., Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yüksek Kurum Uzmanı, Türk Tarih Kurumu, E-Posta: a.bedir34@gmail.com,

Effect of Ibn Khaldun in 17th Century Ottoman Intellectual Life:

“A Case of Tarih-i Naima”

Abstract

Ibn Khaldun was followed Ottoman historians and thinkers regarding his theories of history, society, politics and etc. Especially towards the end of the 16th century Ottoman political understanding applied to his view of history and society influencing political traditions of Islamic world particularly the organism theory of society, whose examples date back to Ancient times. In this context, one of the personalities among the Ottoman historians who was clearly influenced by his views was Mustafa Na'îmâ. In this study, views on various subjects of Na'îmâ, a 17th century Ottoman thinker who followed Ibn Khaldun, similarities and differences with Arab thinkers were analyzed. Here, after giving a brief information about the personalities and works of both thinkers, their ideas on philosophy of history and the understanding of society and state were examined.

Keywords: Ottoman Political Thought, Ibn Khaldun, Muqaddimah, Naima, Tarih-i Naima

Received Date: 05/10/2019

Accepted Date: 26/12/2019

Влияние Ибн Хальдуна на общественное мышление Османской империи XVII века на примере произведения «Тарих-и Наима»

Резюме

На протяжении долгого времени османские историки и мыслители в таких вопросах, как история, социология или политика нередко обращались к творчеству Ибн Хальдуна. В особенности, к концу XVI века перед лицом возникших в империи проблем, османское видение политики вобрало в себя оказавшие большое влияние на исламскую политическую традицию взгляды Ибн Хальдуна на историю и общество, в частности берущую свое начало еще в античности теорию органицизма. Так, среди османских историков, в значительной степени ощутивших на себе влияние его идей был Мустафа Наима. Данная статья исследует взгляды поклонника творчества Ибн Хальдуна османского мыслителя XVII века Мустафы Наима на ряд вопросов, а также сходства и различия в их взглядах. После краткой информации о личности и творчестве обоих мыслителей идет сравнение их взглядов на философию истории, общества и понятия государства.

Ключевые слова: османская политическая мысль, Ибн Хальдун, Мукаддима, Наима, Тарих-и Наима.

Получено: 05/10/2019

Принято: 26/12/2019

Giriş

Osmanlı siyaset düşüncesi, kendinden önceki medeniyetlerin siyaset geleneklerini devralmakla birlikte¹ konjonktürel olarak da kendi ihtiyaçlarına cevap verebilecek yeni pratikleri de içinde barındıran bir siyaset anlayışına sahiptir.

16. yüzyıldan itibaren padişaha sunulan methiye niteliğindeki metinlerden ziyade, devletin sosyal ekonomik sorunlarını ve bu sorunların çözüm yollarını konu alan çeşitli risaleler Osmanlı düşünürlerince kaleme alınmıştır.² Padişaha öğüt mahiyetindeki bu metinler, o dönem itibarıyla bir kontrol/denetim mekanizması rolü üstlenmekte ve devleti yeniden Kanuni devrindeki ihtişamlı günlerine kavuşturma amacı taşımaktadır. Bu bağlamda Osmanlı düşünürleri, çözümlenin başladığı ilk dönemlerde İbn Haldûn'un özellikle devlet anlayışı ile ilgili fikirlerini benimsemiş ve Osmanlı örneğine uyarlamaya çalışmışlardır. Fleisher, Osmanlı düşünürleri üzerindeki İbn Haldûn etkisinin İslâm kültürüne önemli katkı sunduğunu belirtmiştir.³ Osmanlı tarihçileri arasında Na'imâ'nın, Arap düşünürün tavrılar nazariyesinden etkilenecek Osmanlı tarihinin dönemlerini bu teoriye göre açıklamaya çalıştığını ve haleflerinin de bu fikirleri benimseyerek Osmanlı tarihinin gidişatını anlamaya çalıştıkları⁴ bilinmektedir.

Bazı Türk tarihçileri, Osmanlı düşünürlerinden bir kısmının İbn Haldûn'u izlediğini; ama Cevdet Paşa dışında hiçbirinin İbn Haldûn'u esas manada idrak edemediklerini düşünmektedir. Osmanlı düşünürlerinin bir kısmının İbn Haldûn'u tekrar etmiş oldukları düşüncesi kısmen doğru olsa bile Cevdet Paşa'nın yanı sıra, Kâtib Çelebi, Na'imâ gibi düşünürlerin ondan etkilendikleri ölçüde bazı noktalarda ondan farklılaştıkları ve ona yeni katkılar yaptıkları bilinmektedir.⁵

¹ Halil İnalçık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sy. XIV/I (1959): 69-95.

² Cem Doğan, "16. ve 17. Yüzyıl Osmanlı Siyasetnâme ve Ahlâknâmelerinde İbn Haldûnizm: Kınalızâde Ali Efendi, Kâtip Çelebi ve Na'imâ Örnekleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6, sy. 27 (2013): 198.

³ Cornell Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and 'Ibn Khaldunism'" in *Sixteenth-Century Ottoman Letters*, *Ibn Khaldun and Islamic Ideology*, ed. Bruce B. Lawrence, Leiden: E. J. Brill, 1984, 46.

⁴ Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihinde Dönemler", çev. Ferhan Kırıldökme-Mollaoğlu, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 10 (1999): 337; Ejder Okumuş, *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.

⁵ Hilmi Ziya Ülken ve Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *İbn Haldûn*, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1940, 35-36; Ejder Okumuş, "İbn Haldûn'un Osmanlı Düşüncesine Etkisi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy. 15 (2006): 141-185; bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "İbn Haldun, Tarih Telakkisi", *İş Üç Aylık Ahlâk ve İçtimaiyat Mecmuası V*, sy. 19 (1939): 163-178; İbn Haldun üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Yavuz Yıldırım, "Türkçe'de İbn Haldun Üzerine Yapılan Çalışmalar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4 (2012): 139-174.

Bu çalışmada İbn Haldûn'un teorisinden etkilenmiş bir 17. Yüzyıl Osmanlı düşünürü olan Mustafa Na'imâ'nın çeşitli konular üzerindeki görüşleri, onun eseri üzerinden irdelenerek hangi konularda Arap düşünürle benzerlik ya da farklılık gösterdiği analiz edilecektir. Ayrıca Osmanlıda var olan vakanüvis geleneğinin salt bir vaka anlatımı mı yoksa bunun ötesine geçilerek bu gelenek içinde bir tarih anlayışı ve yazıcılığı oluşturulabilmiş midir, nasıl şekillenmiştir gibi sorulara da cevap aranmış olacaktır. Böylece Osmanlı siyaset düşüncesi ve tarih yazıcılığı ile ilgili literatüre bir nebze de olsa katkıda bulunulmuş olacaktır.

1. Mustafa Na'imâ (1655-1716) ve Tarih-i Na'imâ

Asıl adı *Ravzatü'l-Hüseyin fî Hulâsati Ahbâri'l Hafıkayn* olan fakat Tarih-i Na'imâ olarak bilinen Osmanlı Vekayinamesinin müellifi Na'imâ Mustafa Efendi, Halep'te bir Yeniçeri ailesinde dünyaya gelmiştir. Nüfuzlu bir ailenin çocuğudur ve iyi bir eğitim görmüştür. 1680'lerde İstanbul'a gelmiş ve Saray-ı Atik Baltacıları zümresine dâhil olmuş, daha sonra divan kâtipliği ve çeşitli dönemlerde Anadolu muhasebeciliği görevlerinde bulunmuştur. Hayatının bu döneminde Na'imâ, reisü'l küttab Râmi Mehmed Paşa ve Rumeli kazaskeri Yahya Efendi'nin aracılığı ile Amcazâde Hüseyin Paşa ile tanışmıştır. Hüseyin Paşa, Şârihü'l Menârzade Ahmed Efendi tarafından yazılan tarih müsveddelerini temize çekmesi ve bunları temel alarak bir Osmanlı tarihi yazması için kendisini görevlendirmiştir. 1702'de vekayinüvisliğe tayin edilmiştir. *Ravzatü'l-Hüseyin fî Hulâsati Ahbâri'l Hafıkayn* (Tarih-i Na'imâ) olarak bilinen eserinde 1000-1070/1592-1660 yılları arasındaki, yani Murad III'den Mehmed IV'e kadar sekiz Osmanlı padişahının devrini içeren olayları ele almıştır. Na'imâ'nın kullandığı kaynaklar arasında; Kâtib Çelebi, Hasan Beyzade, Peçuylu İbrahim, Topcular Kâtibi, Vecihî, Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, Tevkiî Abdi Paşa, İ sazâde, Mehmet b. Mehmed'in Nühbetü't-tevarih'i, Mehmed Halife, Tarih-i Gılmani, Tuğî Tarihi, Cevrî, Cenâbî gibi isimler yer alır. Eserde; saray, İstanbul hayatı, padişahlarla ilgili konular, sadrazam, seyfiye, ilmiye ve kalemiye mesleğine mensup devlet erkânının tayin ve azilleri, tavır ve tutumları, Kırım, Kafkaslar, Hicaz, Avusturya-Macaristan gibi bölgelerdeki gelişmeler, meşveret meclisleri gibi çeşitli başlıklar kaleme alınmıştır.⁶

Mülk ve saltanat manasına gelen devletin insan topluluğundan meydana geldiğini söyleyen Na'imâ, Kâtib Çelebi'nin görüşlerinden de yararlanarak Osmanlıda yaşanan krizin sebeplerini araştırmış, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz

⁶ Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007, c.1, Giriş.

durumdan nasıl çıkabileceği konusunda tavsiyelerde bulunmuş ve bu tavsiyelerini *Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati'l-Ahbâri'l-Hâfikayn* adlı eserinde kaleme almış bir müverrihtir.⁷ Na'îmâ'nın eserinin giriş kısmı İbn Haldûn, Âli ve Kâtib Çelebi gibi bazı kişilerin kitaplarından nakil yoluyla tarih felsefesi ve sosyolojisi üzerine bir değerlendirme şeklindedir.⁸

Osmanlı tarihçileri arasında İbn Haldûn'dan etkilenecek onun görüş ve düşüncelerini etkin bir şekilde kullananlardan biri şüphesiz Na'îmâ olmuştur. 17. yüzyıl tarihçisi olan Na'îmâ, Arap düşünürden etkilendiğini onun eserinden bahsederek göstermiş olmakla birlikte, salt İbn Haldûncu bir yaklaşım sergilemekten ziyade, onun bakış açısını geliştirecek bazı yenilikler getirerek dikkate değer bir tarih felsefesi ortaya koymuştur.⁹

2. İbn Haldûn ve Mukaddime

Veliyüddin lakabını taşıyan Ebu Zeyd Abdurrahman bin Muhammed bin Hasan bin Muhammed bin Cabir bin Muhammed bin İbrahim bin Muhammed bin Abdurrahman İbn Haldûn, 733 hicri Ramazan ayında (1334 M. 19 Mart) Tunus'ta doğmuştur. İlk eğitimini babasından almıştır. Şeyh Ebu Abdullah Muhammed bin Bezzal-i Ensarî'den Kur'an'ı öğrenerek hafız olmuştur. Arap dili ve edebiyatını Ensarî'den, daha sonra İspanya'da ve Tunus'ta Şeyh Muhammed El-Arabi El-Hasayidi ve Şeyh Muhammed Şevvaş El-Mecazi ve Şeyh Ebu Abbas Ahmed bin Kassar'dan öğrenmiştir. Fıkıh ve hadis derslerini Şeyh Şemseddin Ebi Abdullah Muhammed bin Abdullah Ceyyani ve Şeyh Ebu Kasım Muhammed Kusayr'dan öğrenmiştir. Batı devletlerinde görevlerde bulunmuş, zamanla şöhreti artmıştır. Fas hükümdarı Sultan Ebu İnan döneminde Fas'a çağrılmış tuğra memuriyetine ve saltanat dairesi sekreterliği görevine getirilmiştir. Kısa zamanda önemli başarılar elde eden İbn Haldûn'u kışkırtıcı olmuş, onu sultana şikâyet edip hapse girmesine neden olmuşlardır. Sultan vefat edince veziri onu yeniden eski görevine geri getirmiştir. Hükümet idaresi Ebu Salim'in eline geçince sekreterlik, zabıtlık gibi görevlere getirilmiştir. İbn Haldûn'un sultan ölünce vezirle arası açılmış, Fas'tan ayrılarak Endülüs'e geçmiştir. Haldûn Kaştale kralı ile barış görüşmesi için İşbiliye'ye gönderilmiştir. Sonra kendisini Becaye

⁷ Ejder Okumuş, "İbn Haldun ve Osmanlı'da Çöküş Tartışmaları", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 6 (1999/1): 183-209.

⁸ Na'îmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: XXV.

⁹ Okumuş, "İbn Haldûn'un Osmanlı Düşüncesine Etkisi", 148, 162; Zeki Arslantürk, *Nâimâ'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 1997, 47.

Sultanı Ebu Abdullah davet etmiştir. Haldûn bu davete icabet etmiş ve burada Berberilerin çıkardığı isyanları bastırmakla görevlendirilmiştir. Ancak sultan, amcasının oğlu tarafından öldürülünce Tilmisan sahibi Ebu Hamu tarafından 769'da (hicri) Beskere'ye davet edilince oraya gitmiştir. Burada sultan tarafından bazı köylerin idaresi kendisine verilmiştir. Ancak İbn Haldûn bir süre sonra bu görevden istifa edip Kezul dağında yaşayan Uruğların yanına gitmiştir. Beni Tacin'de Selame Oğulları Kalesi adında bir şehirde memuriyet görevlerini bırakmıştır. Burada dünyaca tanınmış olan Mukaddime'sini yazmış ve 780'de (hicri) Tunus'a gelip eserini Tunus Sultanı Ebu Abbas'a sunmuştur. Sultan kendisinden bir tarih kitabı yazmasını istemiştir. Eserini yazdıktan sonra bir nüshasını Sultan Ebu Abbas'a diğer nüshasını da Sultan Ebu Faris Abdülaziz'in kütüphanesine bırakmıştır. İbn Haldûn daha sonra Hac görevini ifa etmek üzere hicri 784'te yola çıkmıştır. Mısır'da Sultan Berkuk tahta çıktığında düşünür de bu yıl içinde Kahire'ye geçmiştir. Ezher'de dersler vermiş ve iki yıl kadar görevde bulunmuştur. Sultan'ın desteğiyle Hacca gittikten sonra Mısır'a geri dönmüştür. Timur orduları Şam'ı ele geçirince Nasireddin Ferec 803'de (hicri) Timur'a karşı koymak üzere yola çıkmış ve İbn Haldûn'da bu sefere katılmıştır. Sultan Salih'in türbesinde fıkıh ve hadis dersleri vermiştir. Birkaç kez Maliki mezhebi kadılığı görevinde bulunmuştur. 808'de (hicri) Ramazan ayında 74 yaşında iken Kahire'de vefat etmiştir. Burada Sofiyye Kabristanına defnedilmiştir.¹⁰

Mukaddime, İbn Haldûn'un evrensel bir dünya tarihi olan *Kitâbu'l İber* adlı eserinin ilk bölümüdür. Düşünür, *Mukaddime*'sinde tarih ve toplum hakkındaki görüşlerini dile getirmiş ve bir tarih metodolojisi geliştirmiştir. *Mukaddime* bir giriş ve altı bölümden oluşmaktadır. Bu girişte ele alınan konular şu şekildedir: tarih, coğrafya, göçebe ve yerleşik toplumlar, medeniyet, devletin zuhuru ve geçirdiği evreler, felsefe, ekonomi, İslâmî, aklî bilimler, dil ve edebiyat. *Mukaddime*, tarih biliminin yüceliğinden, vasıflarından, yöntemlerinden ve tarihçilerin düştükleri hatalardan bahsetmektedir.¹¹

3. Na'îmâ ve İbn Haldûnculuğu

Na'îmâ'nın İbn Haldûncu bakış açısını yansıtan konuların başında tarih ilmi gelir. Tarih ilmi, tarihin mahiyeti, amacı, faydası, ahbarî (bilgi) ve felsefî (hikmet) yönü,

¹⁰ İbn Haldun, *Mukaddime I*, çev., Zakir Kadirî Ugan, 2. Baskı , İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1968, Önsöz.

¹¹ Pirizâde Mehmed Sâhib, *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*, 1. cilt, haz. Yavuz Yıldırım, Sami Erdem, Halit Özkan, M. Cüneyt Kaya, İstanbul: Klasik, 2008, XVIII; *Mukaddime* hakkında bkz. İbn Haldun, *Mukaddime I*, çev. Zakir Kadirî Ugan, 11-12.

tarih yazarlarda bulunması gereken şartlar konusunda önce İbn Haldûn'un bakış açısını ortaya koyup sonra da Na'îmâ'nın aynı konular üzerindeki görüşleri ele alınacaktır.

İbn Haldûn'a göre tarih, geçmiş kavimlerin durumlarını, yöneticilerin ve idare ettikleri yönetimin vaziyetini ve uyguladıkları siyaseti öğreten bir ilimdir. Bu ilim hem dünya hem din işlerini ilgilendiren konulara kaynaklık eder. Ona göre tarih ilminin iki boyutu vardır: Olayların kronolojik boyutuna dayanan geçmiş olayların bir açıklaması niteliğinde olan *ahbâri yön* ve olayların nedensellik ilkesine göre açıklanması, olayların nitelik ve sebeplerine inilerek yapılan hikmetin ayrılmaz bir parçası olan *felsefi boyutudur*.¹² Tarih, çeşitli kaynaklara, incelemelere ve gerçeklik açısından tesbite ihtiyaç duyar. Bu tespit de bu bilme başvuracak olanları, tarihin bir yönüyle rivayetlere dayanması hasebiyle ortaya çıkabilecek yanlışlardan kurtarır. Şimdiki durum geçmişteki durumlarla mukayese edilmediği takdirde hatalar meydana gelebilir. Tarihçilerden çoğu da hikâye ve haberleri nakledeken yanlışlardır.¹³ Bu yanlış ve hatalara düşmemek için tarihçi; sosyal kural ve kanunları, varlığın tabiatını, kavimlerin, toplulukların ve devletlerin durumlarının, olayların vuku buluşunun ahlâk ve örflerin, din ve mezheplerin değişmekte olduğunun farkında olmalı ve bütün bunların geçmişteki hallerini bugün ile karşılaştırma yoluna gitmelidirler.¹⁴

Tarihin mahiyeti konusunda ise İbn Haldûn şöyle düşünür:

“Tarihin mahiyeti, insan toplumu hakkında bilgi vermektir ki bu da âlemin umranı ile bu umranın tabiatına arız olan hallerden ibarettir, vahşileşme, ehlileşme, asabiyetler, insanların bir diğerini türlü türlü biçimlerde yenilgiye uğratmaları, bu durumdan meydana çıkan mülk ve devletler ve bunların mertebeleri, insanların çalışmak ve emek harcamak suretiyle meslek edindikleri kazanç yolları, geçim, ilimler, sanatlar ve tabii olarak sözü edilen umranda hâsıl olan diğer tüm haller gibi”¹⁵

Tarihin amacı ve faydası ile alakalı Pirizade tercümesinde şöyle bir izahat yer alır:

“Malum ola ki ilm-i tarih mezheb ü mesleki azîz, fâidesi kesîr ve semere vü gâyeti şerîf bir fenn-i latifdir. Zira enbiyâ-i izam ve rusûl-i kiram salâvattullâhi teâlâ aleyhim ecma'în hazerâtının siyer-i hamîdeleri ve mülûk-u selâtinin düvel ü saltanatları ve nizam-ı aleme dâir siyasetleri ve sâir ümem-i mâziyenin ahlâk u

¹² Aygün Akyol, “İbn Haldun'un İlim Anlayışında Felsefe Ve Tarih Tasavvuru”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10, sy. 20 (2011/2): 29-59.

¹³ İbn Haldun, *Mukaddime I*, çev. Zakir Kadîrî Ugan, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1968, 18-19.

¹⁴ İbn Haldun, *Mukaddime I*, çev. Ugan, 65.

¹⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, c.1., İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988, 33.

etvâr u âdetlerine vukuf, bu fenn-i celîli tahsile mevkuf olup umûr-ı dîniyye vü dünyeviyyenin salâh u kemalini murâd eden ahlâf-ı ümmet eslâfa iktidâ ile tekmîl-i nizam-ı me'âş u me'âda bu fen ile tevessül ederler...’’¹⁶

Tarih kitaplarındaki tarih diye anlatılan haberlerin hepsinin doğru olamayacağı konusunda da Pirizâde tercümesinde şöyle bir açıklama bulunmaktadır:

“Ve kütüb-i târihte nakl olunan haberlerin cümlesi sadık ve vâkıa mutabık olmayıp ba'zısı dahî kâzib ve hilâf-ı vâkı' olmakla hakkı bâtıldan fark u temyiz iktizâ eder. Ve ahbâr-ı menkulenin kizb ü fesâdını mûcib esbab-ı adîde olup cümleden biri milel ü mezâhibden bir millet ve mezhebe yâhud kendi mezâk u hevâsına ittiba' ve Taklîddir. Zîrâ Tabî'at-ı insân kendüye vârid olanhaberi kabulde i'tidâl üzre olup bulunduğu millet ü mezhebin ya mezâkının iktizası üzre redd ü kabulden bir tarafa meyl etmediği surette gereği gibi ol haberin sıhhat ü fesâdını bilmekte dikkat ve hakkı bâtıldan fark u temyize sarf-ı himmet edip nefsü'l-emre muvafık ve vâkı'a mutabık olan haberi kabûl ve illâ redd eder...’’¹⁷

Na'îmâ da tarih ilmi, tarih yazmak, ahbâr ve menakıb ile ilgili olarak *Tarih-i Na'îmâ* adlı eserinde İbn Haldûn'a benzer görüşler sergiler:

“Emmâ ba'd Mir'at-ı zamâ'ir ehl-i besâ'ire Ruşen ü bâhir ve vâzıh u zâhirdir ki ilm-i tevârih ve ahbâr ve fenn-i menâkıb ve âsâr-ı hulâsa-i ma'arif ü ma'lumat ve nukave-i fez'aîl ü müdrîkâtır.

“Devr-i akdemden bu deme gelince cihânda zuhur eden havâdis ve gayri talim ve ahd-i Âdem'den bu vakte erince kevn ü mekânda hudûs eyleyen vekayi-i hayr u şerri tefhim için mevzu nef'i amîm bir ilm –i celîl ü azîm olmakla ümem ve düvel beyninde mütanâvil ve tavâ'if ü milel indinde mu'teber u mütedâvil olup dâ'ima selâtin-i izâm ve hükkâm-ı kiramın makbûl ü mergubu ve fuzalâ-i benâm ve ukalâ-i enâmın mu'tena vü matlubu ola-gelmiştir...

Çün fenn-i târih şerîfü'l gaye cemmü'l fâ'ide bir matlab-ı azîzü'l mezhebdir...’’¹⁸

Bu alıntılardan da anlaşıldığı üzere Na'îmâ da İbn Haldûn gibi tarih ilminin faydalarından bahsetmiş, geçmişten bu zamana kadar vuku bulan hadiselerin iyi ve kötü yönlerini anlamak için tarihin yüce bir ilim olduğu ve birçokları için bu ilimle uğraşmanın makbul olduğunu bildirmiştir. Yine tarih ilmi bahsinde Na'îmâ çeşit çeşit

¹⁶ Pîrizâde Mehmed Sâhib, *Mukaddime: Osmanlı Tercümesi*, 1: 25.

¹⁷ Pîrizâde Mehmed Sâhib, 1: 71.

¹⁸ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 2.

vuku bulan işlerle ilgili görüp işitilen hadiseleri yazarlardan sonra da o konularda asrın yetenekli insanların bu yazılanlar üzerine zeyiller yazdıklarını belirtmiştir. Bu tür çalışmalar çoğaldıkça da sonradan yetişenlerin rivayetler ve hikâyelerin iyisini kötüsünden ayırt etmek için -çünkü anlatılan her ahbârın doğru olamayacağını- dikkat gösterdiklerini ve ciddi eserler yazdıklarını belirtmiş ve örnekler vermiştir: İbn Ebî Hacle'nin *Sekrdânü's-sultan ve Halebî*, İbn Şâhne'nin *Ravzu'l-menâzir* ve Makrîzî'nin *Hitat ve Kitabü's-sülûk* adlı Arabî tarihleri, İbn Haldun-ı Mağribî'nin *Ünvânü'l-iber fi Dîvânî'l-mübtedâ ve'l-haber* adlı kitabının sadece mukaddimesinin bir kitap değerinde olduğunu birçok hakikatleri bu girişte topladığını sözlerine ekler.¹⁹

Görüldüğü üzere Na'îmâ'nın tarihe bakışı İbn Haldûn'u tekrar mahiyetinde bile olsa felsefî bir boyut taşımaktadır. Nitekim konuyla ilgili olarak Bernard Lewis de Na'îmâ'nın geçmiş ve mevcut olaylar arasında benzerlikleri araştırıp ortaya çıkarmak konusunda ilgisinin olduğunu, tarihin doğasıyla ilgili tarihçinin felsefî bir bakış açısına sahip olduğunu ve Osmanlı tarih yazıcılığı ölçütlerinden farklılık gösterdiğini belirtmiştir.²⁰

Na'îmâ, tarih yazarlarda bulunması gereken yedi şartı eserinin "Fâ'ide" başlığı altında açıklar: Bir hususun aslına vakıf değilse o konuyu bilenlerden öğrenmek, gerçekte olmayan olayları nakl etmemek, yalnız vak'a anlatmakla kalmayıp, tarihi kıssadan hisse çıkaracak şekilde kaleme almak (yoksa olayları aktarmanın faydasız olduğu), işin hakikati ne ise onu beyan etmek, anlaşılır bir lisan kullanmak, yani belagatın doğru ve düzgün olması, metinde güzel mazmunlar, latifeler, nazım ve nesir parçalar kullanmak, devlette içtimai heyette ortaya çıkacak durumları araştırmak.²¹

Na'îmâ'nın tarih ilmi, faydası, önemi, tarih yazıcılığı ve yazarlarda bulunması gereken özellikler konusunda düşünceleri İbn Haldûn'un görüşleriyle benzerlik taşımaktadır. Na'îmâ tarihçilerin sahip olması gereken nitelikleri kendi eserini yazarken bizzat uygulayarak göstermiştir. Tarih yazarlarda bulunması gereken yedi şarttan biri olan eseri nazım ve nesirlerle süslemek gerektiği konusunda eserin birçok yerinde nazım ve nesirlerden yararlanmıştır.²²

¹⁹ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 3-4.

²⁰ Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, New York: Norton, 1982, 164-165.

²¹ Mustafa Naima, *Tarih-i Naima : Ravzatü'l-Hüseyn fi hülasatü ahbarü'l-hafikiyn*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1281-1283 (1864-1866), 1: 6-8; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 4-5.

²² Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 5-6, 9.

Yine Na'îmâ'nın tarih yazanlarda bulunması gerektiğini düşündüğü maddelerden biri de sadece vak'a anlatmayıp kıssadan hisseler çıkarmaktır ki bu maddeyi de eserin de bizzat uygulamıştır. Bu uygulama kıssa, ibret, nasihat başlıkları altında ele alınmıştır: Kıssa-i mektub-ı Hasan Paşa²³, Kıssa-i azl ve katl-i Yemişçi Hasan Paşa²⁴, Kıssa-i azl-i defterdar Ömer Paşa²⁵, Maktûlî-i Vardar Ali Paşa olayı sonrası anlatılan ibret²⁶ gibi... Bu konuda eserde verilebilecek bir başka örnek de Feyzullah Efendi Vak'asıdır. Na'îmâ sadece olayı anlatmakla kalmaz olayın iç yüzünü, o olayla vermek istediği mesajı (iş bilen hüsnü tedbire sahip bir yönetici ile gidişatın düzeltilebileceği) da açıklamıştır.²⁷

Na'îmâ'nın İbn Haldûnu takip ettiği konulardan biri de onun toplum ve devlet görüşü konusundaki görüşleri yani tavırlar nazariyesidir. Arap mütefekkinin devletin çöküşü konusundaki görüşlerini Na'îmâ bazı değişikliklerle kendi tarih felsefesine uyarlamıştır.²⁸ Osmanlı düşünürü, İbn Haldûn'un çöküş teorisini ve tavırlar yaklaşımını Osmanlı Devleti özeline uyarlamannın²⁹ yanı sıra ondan farklı olarak çöküş sürecine girmiş olan devletin, "büyük adamlar"ın liderliğinde bazı mücadele ve gayretlerle kurtarılabilceğini ileri sürmüştür.³⁰ İbn Haldûn, devletleri doğup geliştikten sonra ölümle sonlandırırken Na'îmâ, Kâtib Çelebi gibi beş tavidan sonra çöküş sürecine giren devletlerin, "büyük adamlar"ın kudretli iradeleriyle ölümden kurtarılabilceğini ileri sürmüştür.³¹

Na'îmâ, eserinde *Fasl-ı Evvel* başlığı altında devletin mülk ve saltanat manasına gelen bir çeşit *ictimâ-i beşeriyyeden* ibaret olduğunu; insanın içtimai hali ile devletin halinin benzerlik gösterdiğini dile getirmiştir:

"Ma'lûm ola ki, her devletin sinn-i vukuf-ı âhiri ki tavr-ı râbi'ü hamış vakitleridir, beher-hâl masraf îrâda galebe eder. Bu hallerde teksir-i îrâd ve Taklîl-i mesârif hadd-i i'tid'ale varıp, bir kararda durmak ve zikr ettiğimiz bazı halel ü noksan bi'l-külliyeye mündefi' olmak emri asîrdir. Nihayetü'l emr iktizâ hasebiyle mesârifin taklîl ü tenzilinde ve sâ'ir umûr-ı muhtellenin tanzim ü tahvilinde bir Kasır-ı Kahirin kasrı lâzımdır ki bir karar u devam üzre câri ve

²³ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 196,

²⁴ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 234.

²⁵ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 2: 584.

²⁶ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 4: 1134.

²⁷ Mustafa Naima, *Tarih-i Naima: Ravzatü'l-Hüseyn fi hülasatü ahbarü'l-hafikiyn*, İstanbul: Müteferrika Matbaası, 1147 (1734), 2. cilt; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 4: 1858-1861.

²⁸ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 27-33.

²⁹ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 33-38.

³⁰ Arslantürk, *Nâimâ'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, 45, 47, 61, 64.

³¹ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 33-40.

nüsk-i müstakîm üzre mütemâdî olmazsa da ta'dîl-i mizâc için teneffüs bâri tedârük oluna..."³²

İbn Haldûn'u izleyerek toplumu ve devleti canlı bir varlığa (organizma) benzeten Na'îmâ³³, üç katmanlı devlet yaklaşımını ise şöyle ortaya koymaktadır: Na'îmâ, mülk ve saltanat anlamına gelen devletin bir çeşit insan topluluğundan ibaret olduğunu belirtir. Ona göre insanlar kuvvet bakımından eş değildir; zayıf kimselerde gerileme, güçlü bedene sahip kimselere göre daha erken başlar. Devletler için de büyüme, olgunlaşma ve gerileme devri söz konusudur: zayıf halleri olan devletler, güçlü devletlere göre daha erken gerilemeye başlar. Tedbirli kişiler, bu hastalık durumundan kurtulmak için tedaviye uygun ilaçları alarak bu gerilemeyi önleyebilir, ancak önemli olan uygun ilacın yani uyumlu tedbirlerin alınmasıdır. Devletler için de gerilemeyi durdurabilmek için uygun tedbirler alınırsa çöküşten kurtuluş mümkündür.³⁴

Yine organizmacı bakışla alakalı Na'îmâ benzer şekilde, Osmanlı toplumunu oluşturan sınıfların yani *erkan-ı erba'anın*³⁵ tüccar, ulema, asker ve reayadan oluştuğunu, bu dört sınıfı beden ve beden özellikleriyle benzeterek açıklar: Bedendeki bazı özelliklerin işlevi bozulunca nasıl ki bu bozukluk bedenin bütününe etki ederse; aynı şekilde toplumu oluşturan sınıfların da işlevlerini yitirmeleri ya da birbirine karışmaları halinde *nizam-ı alem* bozulur. Bu nizamın bozulmaması için birbirine karıştırılmaya müsait olan bu özelliklerin dengeli olması vaciptir, yoksa bedenin mizacı düzensiz olacaktır.³⁶ Aynı şekilde toplumu oluşturan sınıflar da denge üzere olmalıdır ki toplumun düzeni bozulmasın.

Suzuki Tadaşi, *erkan-ı erbaa* ve tavırlar konusunda Osmanlı düşünürlerinin İbn Haldûn'dan etkilendiklerini, toplumun bünyesi ile canlı organizmayı karşılaştırılarak açıklama yoluna gittiklerini belirtmiştir. Bu düşünürlerin Kâtip Çelebi'den sonra

³² Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 39.

³³ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 27; Doğan, "16. ve 17. Yüzyıl Osmanlı Siyasetnâme ve Ahlâknâmelerinde İbn Haldûnizm...", 197-214; Ayşe Bedir, "Kınalı-Zâde Ali Çelebi'nin Ahlâk-ı Alâ'î'si ve Tursun Beğ'in Târih-i Ebü'l-Feth'inde Padişah Anlayışı", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* sy. 6 (2019): 1227.

³⁴ Mustafa Naima, *Ravzatü'l-Hüseyn*, 1: 27-28; Naîmâ Mustafa Efendi *Târih-i Naima*, 1: 21.

³⁵ Bu kavram için bkz. Halil İnalçık, "Kutadgu Bilig'de Türk İdare Geleneği ve Adâlet", *Adâlet Kitabı*, Ed. Halil İnalçık, Bülent Arı, Selim Aslantaş, Ankara: Kadim Yayınları, 2012, 1-20; Fahri Unan, "Osmanlı İdare Felsefesinde Adâlet", *Adâlet Kitabı*, Ed. Halil İnalçık, Bülent Arı, Selim Aslantaş, (Ankara: Kadim Yayınları, 2012), 106-115; Bedir, "Kınalı-Zâde Ali Çelebi...", 1227.

³⁶ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 21-25.

çözülme algısının etkisiyle İbn Haldûn'un tavırlar konusundaki teorisini benimsediklerini düşünmektedir.³⁷

Erkan-ı erba'a ile ilişkili bir diğer husus da *dâ'ire-i adliyye*dir. Bu kavram İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sinde yer almış ve Na'imâ tarafından da zikredilmiştir. Bu kavram Na'imâ'dan önce hem diğer düşünce geleneklerinin hem de Osmanlı düşünce dünyasının başat faktörlerinden biridir. Kınalı-zâde Ali Efendi tarafından *Ahlâk-ı Alâ'i* adlı eserde İbn Haldûn'dan devralınarak kullanılmıştır. Bu kavram Na'imâ'nın eserinde de şu şekilde yer almaktadır: Mülk ve devletin asker ve devlet adamlarından (ricâl) oluştuğu, ricâlin mal ile ayakta durduğu, malın ise re'âyâ tarafından üretildiği, re'âyaya adalet ile hükmedildiği takdirde nizam-ı âlemin (düzenin) gerçekleşeceği; bu dört hususa uyulmazsa karışıklık halinin oluşacağı belirtilerek *dâ'ire-i adliyye* kavramı açıklanmıştır.³⁸

Devletin geçireceği çeşitli dönemleri ve tebaasının ahlâk ve doğasının bu dönemlere göre değişmesi konusunu (tavırlar nazariyesi) İbn Haldûn şu şekilde açıklamaktadır: Devlet çeşitli devrelerden geçer. Devleti idare eden yöneticilerin ve yönetilenlerin ahval ve ahlâkları her devrede değişiklik gösterir. Birinci devre, galibiyet ve amaçlara ulaşma, karşı koyanları engelleme, devlete ve mülke sahip olma, vergi ve para toplama, sınırları muhafaza etme konusunda tabasına örnek olma dönemidir. İdareci ahâlisinin düşünce ve onayını almadan hareket etmez, nitekim bu asabiyetin gereğidir. İkinci devrede yönetici, ahâlisini boyunduruğu altına alarak tek başına idare eder. Bu dönemde de asabiyet etkisi devam eder. Bu dönemde idareci köleler edinmeye çalışır ve kendisine yardımcıları besleyerek onların sayılarını artırır. Üçüncü devre, devletin elde edilen mal ve servetlerinden yararlanma, refah ve rahatlık dönemidir. Bu dönem, idarecinin kendi başına iş gördüğü dönemin son aşamasıdır. Dördüncü devre kanaat ve kendinden önce gelenlerin yolundan devam etmenin doğru olduğuna inanıldığı dönemdir. Beşinci devre savurganlık ve israf dönemidir ki bu durumun bir sonucu olarak yorulma, yıpranma dönemidir. Yani bir hastalık ve ihtiyarlık dönemidir. Nasıl insanoğlunun ihtiyarlıktan dönme şansı yok ise devletlerde bundan kurtulamaz ve yıkılır.³⁹

³⁷ Suzuki Tadaşi, "Osmanlılarda Organik Bir Yapı Olarak Toplum Görüşünün Gelişmesi: Osmanlı Sosyal Düşünce Tarihinin Bir Yönü", *ODTÜ Gelişme Dergisi* 14, sy. 4 (1987): 373-396.

³⁸ Mustafa Naima, *Ravzatü'l-Hüseyn*, 1: 40; Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 30.

³⁹ İbn Haldun *Mukaddime I*, çev. Ugan, 444-447.

İbn Haldûn'u izleyerek tavırlar yaklaşımı konusunda Na'îmâ, her devletin oluşumunda beş tavrın varlığından söz eder. Birinci tavır, devletin başkalarının elinden alındığı, mülke sahip olmak için müdafaa ve nimete sahip olma vaktidir. Bu tavırda devlet, tebaası, askeriyle ortak hareket etmekte, zorluklar karşısında sabırlı, emrindeki asabiyyete tabi durumdadır. İkinci tavır, mülk ve devlete ulaşım, zafer müyesser olduktan sonra yönetenin münferid olarak mülkî tasarruf ve istiklâl vaktidir. Üçüncü tavır, rahatlık, lüks, sükûn ve emniyet vaktidir. Yönetenin tek başına hükmettiği son devredir. Dördüncü tavır, kanaat vakti olup, kendinden öncekilerin kanunlarına tabi olunan evredir. Elde edilen gücün ebedi olarak devam edeceği inancı mevcuttur. Beşinci tavır, israf ve ziyan evresidir. Bu dönemde dinî inanç ve asabiyetin sağladığı dayanışma kalmamıştır. Sefahat kötü huyların yayılmasına neden olmuş, ekonomik faaliyetler zayıflamıştır. Bu durumun neticesi de zayıflama ve hastalıktır.⁴⁰

Na'îmâ tavırlar nazariyesi ile ilgili olarak bir devletin dördüncü tavırda karşılaşılabilecek masrafların gelirlerden yüksek olması durumunda, masrafların azaltılması ve diğer nizamsız şeylerin düzenlenmesi için zorlayan, mecbur eden bir gücün (*Kasır-ı Kahirin kasrı*) gerekliliğini vurgulamıştır.⁴¹

Na'îmâ devletin bekasının sağlanmasının şartı olarak siyasetin gerekliliği üzerinde durmuştur. Devletlerin varlıklarının devamının adalete bağlı olduğunu belirtir. Dolayısıyla da Müslüman milletlerde adaletin şeriata (adalete) bağlı olduğunu bildirerek Osmanlı Devleti'nin bekasının da şeriata bağlı bir adaletle gerçekleşeceğini belirtmiştir.⁴²

Na'îmâ'ya göre 17. yüzyılda Osmanlı Devleti, "beşinci tavır" yani yaşlılık dönemini yaşamaktadır.⁴³ Ancak Osmanlı Devleti çöküşten kurtarılabilir ve ömrü uzatılabilir. Bunu sağlamak için adalete dönüş gerekmektedir.⁴⁴ Buna vesile ise "büyük adamlar"dır. Na'îmâ'ya göre Osmanlı Devleti şer'î bir devlettir. Müslüman ülkelerde yöneticiler ilahî hükümlere göre hareket ederler. Osmanlı Devleti için, 17. yüzyıl devşirmeler çağıdır. Devşirmeler, Osmanlı Devleti'ni idare eden Osmanlı sülalesinin asabiyetinin yerine geçmiş ve bu sülaleyi etkisi altına almıştır. Bu ise devletin geleceğini olumsuz yönde etkilemiştir. Ancak Na'îmâ'ya göre eski asabiyyete dönmek,

⁴⁰ Mustafa Naima, *Ravzatü'l-Hüseyn*, 1: 33-40; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 26-30.

⁴¹ Mustafa Naima, *Ravzatü'l-Hüseyn*, 1: 52-53; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 39.

⁴² Naîmâ Mustafa Efendi *Târih-i Naima*, 1: 25.

⁴³ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 29-30.

⁴⁴ Arslantürk, *Naîmâ'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, 77.

devleti çöküşten kurtarmak için gereksizdir. Şeriatı ve onun gereği olan adaleti gerçekleştirmek yeterlidir. Zulmü ortadan kaldırarak adaleti sağlayacak bir “âkilin hüsn-i tedbiri”, devleti rahatlıkla ölümden kurtarabilir.⁴⁵ Na’îmâ, bir “âkilin hüsn-i tedbiri”nin devleti ölümden kurtarabileceği konusunda eserinde çeşitli örnekler verir. İş bilen hüsnü tedbire sahip bir yönetici ile gidişatın düzeltilebileceği konusunda eserinde detaylı şekilde *Feyzullah Efendi Vak’asını* anlatır.⁴⁶

İbn Haldûn ise asabiyet kavramı konusuyla ve asabiyetin devletin doğuş, gelişme ve çöküşündeki rolünden bahsetmektedir. İbn Haldûn tarihin işlevini açıklarken dünyayı imarın muhtevası, göçebelik ve yerleşiklik, geçinme, sanayi ve benzeri konuların sebeplerinden bahseder. Ona göre tarihin bir görevi de cemiyetler halinde yaşayan insanların dünyayı imar etmekten (*umran*⁴⁷) ve mamurluğa yol açan göçebelik ve yerleşiklik husule getirmelerinden, kendilerini ve mensubiyeti buldukları kitleleri korumalarından ibaret olan asabiyet⁴⁸lerden söz açmak, insanların birbirlerine saldırımları ve bu saldırıların sonucunda devletlerin kuruluşu, bunların güçlerinin dereceleri, insanların çalışarak, emek harcayarak hayatlarını idame ettirmelerine, kabiliyet, sanat ve sanayiye bağlı olarak ortaya çıkan medeni eserlerle ilgili bilgiler vermek ve bu konularla ilgili haberleri nakl ve rivayet etmektir...⁴⁹

Görüldüğü üzere Na’îmâ devletin bekasında asabiyet kavramının önemli olduğu konusundaki görüşünü Arap mütefekkirten bazı farklarla devralmıştır. Nitekim Nagel de, asabiyet konusunda Na’îmâ’nın İbn Haldûn’dan ayrıldığını düşünmektedir. Na’îmâ’nın devletlerin doğuşunu asabiyyet kavramı ile açıklayan Arap mütefekkirin yaklaşımı ile değil, miras aldığı Osmanlı tarihleri anlayışıyla yorumladığını; Osmanlı’nın doğuş ve yükselişini ehl-i kılıcın ehl-i kalemle beraber hareket etmesinden

⁴⁵ Arslantürk, *Nâimâ’ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, 98.

⁴⁶ Mustafa Naîma, *Ravzatü’l-Hüseyn*, c.2.,; Naîmâ Mustafa Efendi *Târih-i Naima*, 4: 1858-1861.

⁴⁷“Umran kavramı, beşerin içtimai hayatının hal ve tabiatı anlamında kullanılmıştır.” İbn Haldun, *Mukaddime I*, çev. Ugan, 90.

⁴⁸ İbn Haldun’a göre asabiyet kavramı, “akrabalardan başka bir kimsenin veyahut bir ailenin veyahut bir hanedanın veyahut bir boy ve uruğun köle azatlısı veyahut herhangi bir sebeple o kimsenin veyahut herhangi bir hanedan ve boy ve uruğun himayesine sığınan kimsedir.” O, bu kavramı sosyal hayat ve devlet kuruluşu gibi birçok meselenin açıklamasında kullanır. İbn Haldun, *Mukaddime I*, çev. Ugan, s.661-662. “İbn Haldun “asabiyet” kavramı ile bedevî kabilelerin dayanışma gücünü ifade ederken asabiyyeti ikiye ayırmıştır. Birincisini “aynı soydan gelenlerin oluşturduğu güç” anlamın da “nesepten kaynaklanan asabiyyet” şeklinde tanımlarken ikinci kategoriye meydana getiren “farklı soydan gelenlerin oluşturduğu güç” anlamındaki asabiyyeti kavramsal olarak adlandırmamış Pirizade ise bunu *sebeb asabiyyeti* olarak kavramsallaştırmıştır. Yavuz Yıldırım, “Mukaddime’nin Osmanlı Dönemi Türkçe Tercümesi”, *DİVÂN İlmî Araştırmalar*, sy. 21 (2006/2): 28-29. İslâm’ın ilk dönemlerinde mevcut olan asabiyyet hilafet asabiyyeti iken, sonradan bu mülk asabiyyetine dönüşmüştür. Asabiyyet “ayrılma ve dağılma hâline karşı konulan vazii ve müeyyidenin sırrı, birleşme ve anlaşmanın menşei, şer’î maksat ve hükümlerin teminatıdır.” Asabiyyet kavramı için bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Uludağ, 1: 576, 586.

⁴⁹ İbn Haldun, *Mukaddime I*, çev. Ugan, 82-83.

ileri geldiği görüşünü savunmuştur.⁵⁰ İbn Haldûn devletlerin çöküşünün yani ölümlerinin kaçınılmaz bir son olduğunu, dağınıklıktan kurtulmada asabiyetin önemli olduğunu vurgularken; Na'îmâ şeriat ve onun gereği olan adalet ile hükmeden *kasır-ı kahirin kasrı* yani bir *âkilin hüsn-i tedbiri* ile *-büyük adamlar-* çöküşten kurtulmanın mümkün olduğunu dile getirmektedir. Yine eserde kaleme alınan “Ebediyete kadar yaşayacak olan Osmanlı Devleti, bütün kulların ekmek kapısıdır, Ümmeti Muhammedin huzuru bu devlet sayesinde olacağından para ve vücut ile bu devletin hizmetinde bulunmak gücü olanlar için vaciptir.”⁵¹ ifadesinden de anlaşılacağı üzere Na'îmâ, Osmanlı'nın çöküşünü kabul etmemekte ve devletin ömrünü devam ettirmesi için devlet işlerinin nasıl yürütülmesi gerektiği ile ilgili çözüm önerileri sunmaktadır.

Devleti çöküşten kurtaracak çözüm önerileri konusunda Na'îmâ hususiyetle beş maddeden bahsetmektedir: Gelir ve giderin iyi bir şekilde düzenlenmesi, gelecek yılların geliri toplanırken hileli yollara başvurulmaması, asker sınıfına düzen verilmesi, ocakların mamur olması, sefer durumuna hazır durumda olması, askerinin devlete itaat etmesi, hükümdarın taşra dahil ve bütün memleketi iyi bir şekilde idare etmesi, böylece reayanın rahat etmesi ve İslam ülkesinin bayındır olması.⁵²

Na'îmâ çözüm önerileri konusunda bu beş maddenin dışında bazı hususların nasıl olması gerektiği konusunda da eserin giriş bölümünde farklı nasihatlere yer vermiştir:

Bu nasihatlerden biri padişahın görevi ve hüsnü tedbir ile bozulan nizamın düzeltilmesidir. Bu konuda Allah'ın, yeryüzünün padişahını tebaanın rahat ve refahı için başarılı kıldığını, mülk ve devletin düzenine ve bozulan saltanat işlerinin düzeltilmesinde ona yardımcı olup önemli sorunları güzel tedbir ile kolaylaştırmakta onu yardımcı kıldığını ve bir *âkilin hüsn-i tedbiri* meselesine vurgu yapılmıştır.⁵³

Bir diğer nasihat devlet adamlarının zinet ve ihtişamıyla ilgilidir. Müverrih, devlet adamlarının konaklarında ve kıyafetlerinde zinet ve ihtişam lazım olduğunu, aksi yapılırsa heybet ve rağbetin azalacağını ancak bu ihtişamın rütbeye göre tedrici olarak yapılıp, daha öncekilerin sınırlarının tecavüz edilmemesi, devlet erkânından olmayanlara bu takım işlerin yapılması için ruhsat verilmemesi gerektiğini yoksa

⁵⁰ Hüseyin Yılmaz, “Osmanlı Tarihçiliğinde Tanzimat Öncesi Siyaset Düşüncesine Yaklaşımlar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, sy. 2 (2003): 230-298.

⁵¹ Mustafa Naima, *Ravzatü'l-Hüseyn*, c.2., ; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 4: 1887.

⁵² Mustafa Naima, *Ravzatü'l-Hüseyn*, ; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 4: 1888-1889.

⁵³ Mustafa Naima, *Ravzatü'l-Hüseyn*, 1: 65; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 47-48.

makam ve mevkie rağbetin kalmayacağını belirtir.⁵⁴ Na'imâ'nın bu konuya bakışı aslında biraz elitist olmakla birlikte kendi içinde devletin kadim geleneklerine uygun görünmektedir. Bu yönüyle de çözümün, yine devletin kendi var olagelen düzeninde (kanun-ı kadim) aranmakta olduğu görülmektedir.

Na'imâ'nın çözüm konusunda nasihatlerinden biri de devlet adamları, askerler ve tebaa arasında fark olması gerektiği görüşüdür. Bu farklılığın tarafların gayretini artıracağını düşünmektedir. Vezirlik gibi emanetler ehline verilmeli, seyf, ilmiye ve kalem dereceleri gerektiği ölçüde ehillerine verilmeli ve israf edilmemelidir.⁵⁵ Na'imâ'nın bu bakışı aslında bütün devlet geleneklerinin siyaset düşüncesinde vurgulanan bir husustur.

Na'imâ ilim konusunda da nasihatte bulunmaktadır. Ona göre ulema ve fazilet sahipleri ilmi mevzuları tartışarak faydalı risaleler yazmaya teşvik edilmeli, başarılı olanlara liyakatine göre iltifat edilmeli ki ilim yok olmasın.⁵⁶ Na'imâ'nın ilmi mevzularda tartışmaya vurgu yapması, ilme bakışının yenilikçi bir çizgiyi benimsediğinin bir göstergesi olarak okunabilir.

Hükümdarların halk ile münasebetinin çok fazla olmaması gerektiği noktasında da müverrih nasihatte bulunmaktadır. Ona göre hükümdarların tebaa ile içli dışlı olmaları, kendilerine karşı duyulan edep ve terbiyeyi yok edeceğinden vakarlı olup onlarla gerektiğinden fazla münasebetten kaçınmaları gerektiğinin altı çizilmiştir.⁵⁷

Liyakat ve emanetin ehline verilmesi⁵⁸, şeyhülislamlığa getirilenlerin din ve devlete faydalı işlerde bulunması, her iki dünyada mutluluğu temin edecek güzel tedbirlerle devlet adamlarına doğru yolu göstermesi ve padişaha faydalı işlerde yol göstermesi gerektiği⁵⁹, sadrazamlık makamı ve rütbelilerin devlet işlerine karışmasıyla alakalı mevzularda da Na'imâ'nın nasihatleri bulunmaktadır. Ona göre sadrazamlık makamı mülki rütbelilerin en üstünüdür. Tebaanın ve memleketin refahı, hazine ve askerinin çoğaltılması, sınır ve kalelerin korunması, barışın sağlanması, devletin bütün işlerine nizam verilmesi hususunda padişaha bu işlerin görülmesinde sadrazamlar yardımcı olur. Sadrazamların bu görevlerini yerine getirebilmeleri için icraatları makbul

⁵⁴ Mustafa Naima, *Ravzatü'l-Hüseyn*, 1: 56; Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 42.

⁵⁵ Mustafa Naima, *Tarih-i Naima : Ravzatü'l-Hüseyn fi hülasatü ahbarü'l-hafikiyn*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1: 57; Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 42.

⁵⁶ Mustafa Naima, *Ravzatü'l-Hüseyn*, 1: 57; Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 42-43.

⁵⁷ Mustafa Naima, *Ravzatü'l-Hüseyn*, 1: 54-55; Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 40.

⁵⁸ Mustafa Naima, *Ravzatü'l-Hüseyn*, c.2., ; Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 4: 1858-1861.

⁵⁹ Mustafa Naima, *Ravzatü'l-Hüseyn*, ; Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 4: 1861-1864.

ve sözleri geçer olmalıdır. Eğer rütbeli kişiler arasından sadrazama karşı bir ses yükselir ve padişahın da bu kişiye desteği olursa sadrazamın etkisi azalır ve devlet umuru aksar ve sadrazamlık rütbesi zarar görür. Sadrazama karşı sesi yükselen kimse padişahın işlerine karışmaya başlarsa tebaa bu duruma alışık olmadığından o şahsa düşman olur. Sadrazam ne kadar iş bilse tebaa arasında sözü geçmez olur. Bu kötü halden devlet çok çekmiştir.⁶⁰ Bu konuda da eserde Feyzullah Efendi Vak'ası çarpıcı bir örnektir.⁶¹

Yine Na'îmâ kılıç ve kalem erbabının devletin te'sisinde ve saltanat için önemli olduğunu, maksadın gerçekleşmesinde ve hâkimlerin istikrarı için seyfe (olgunlaşmaktan maksad, taleb edilenin husule gelmesi) fazlasıyla ihtiyaç olduğunu; hükmedenin hükmünün yürümesi için kalem erbabına ihtiyaç duyulduğunu, devletin son zamanlarındaki zayıflık ve ihtiyarlık halinin erbâb-ı seyf ile ayakta durabileceğini, bu anlamda da kalem üzerine seyfin meziyetinin açıkça ortada olduğu noktasında da uyarıda bulunmaktadır.⁶²

Na'îmâ'nın İbn Haldûn'dan devraldığı bir diğer konu da insan tabiatını, coğrafi ve iklim koşullarının şekillendirdiği düşüncesidir. Ona göre soğuk ve sıcak iklim bölgelerinde yaşayan insanların karakterleri, zekâ ve ahlâkları farklıydı. Daha sıcak bir yer olan Sudan'da sıcak hava koşulları insanları gevşekliğe, amaçsızlık ve kaygısızlığa sürüklerken; daha soğuk bir yer olan Fas'ta insanlar daha kaygılı ve amaçlı bir şekilde yaşarlar.⁶³ Na'îmâ'nın iklim ve coğrafyanın Erzurum halkını soğukkanlı ve haşin yaptığı⁶⁴ yönündeki görüşü de bunun bir örneği olarak eserinde yer alır.

⁶⁰ Mustafa Naima, *Ravzatü'l-Hüseyn*,; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 4: 1861-1864.

⁶¹ Mustafa Naima, *Ravzatü'l-Hüseyn*,; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 4: 1858-1861.

⁶² Mustafa Naima, *Ravzatü'l-Hüseyn*, 1: 49-50; Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 37.

⁶³ İbn Haldun, *Mukaddime I*, çev. Ugan, 2: 302.

⁶⁴ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 387.

Sonuç

Na'îmâ', tarih anlayışına/felsefesine ait görüşlerini büyük ölçüde İbn Haldûn'dan devralmıştır. Onun tarihi bir fen ilmi olarak görüp, olayları sebep-sonuç ilişkisi içinde ele alması, İbn Haldûn'un tarihi bir hikmet ilmi olarak vakaların oluş sebeplerini bilme anlayışıyla benzerlik gösterir. Na'îmâ, İbn Haldûn'dan etkilenecek tarih yazanlarda bulunması gereken vasıfları eserinin giriş kısmında sıralamış ancak sadece teorik olarak değil bu sıraladığı vasıfları eserine bizzat aksettirmiştir.

Osmanlı tarihçileri genelde klasik İslam geleneği olan rivayetçi tarih anlayışını benimsemişler ancak 17. yüzyıla gelindiğinde İbn Haldûn'un da etkisiyle bu gelenekten uzaklaşmaya başlamışlardır. Na'îmâ, eserinde Osmanlı tarihinin olaylarını ele alırken bazen rivayetçi nakil geleneğini (Amcazade Hüseyin'e atfen yazılmış olan eserin birinci cildi Şârihü'l Menârzade Ahmed Efendi'den devraldığı tarih müsveddelerinin derlenip yazılmış olması) bazen de hikâyeci tarih dediğimiz öykücü geleneği (olayları ele alırken bazen kıssalar anlatması, ya da olayları anlatırken olduğu gibi aktarıyor olması, canlı tasvir ve hikâyelerle süslüyor olması, *vak'a-i garîbe* başlığı altında anlattığı hadiselerin de gösterdiği gibi) temsil etmiştir.

Genel olarak ilk dönem Osmanlı kroniklerinde, eserlerin başında İslam Tarihi ile ilgili malumat verme geleneği vardır ve bu malumat verme bazen mufassal şekilde bazen de kısa bilgiler şeklindedir. Bu gelenek Mustafa Na'îmâ tarafından da bir şekilde takip edilmiş ancak İslam Tarihi'nin bütününe kapsamayıp sadece bir vak'a üzerine odaklanarak pratiğe dökülmüştür. Na'îmâ, eserinin mukaddimesine Hudeybiye Barışı ve Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü fethi gibi meselesini anlatarak başlamıştır. Elbette bu olayların anlatılması sebepsiz değildir; bu aktarımla iş bilen bir âkil tecrübenin varlığına işaret edilmiştir. Yine bu girişin Na'îmâ tarafından açıklanan sebebi dışında, başka sebepleri de olmalıdır. Hz. Peygamber, ümmetine bir meselede çeşitli yolların varlığını göstermek için görünen sebeplere riayet etmiştir. Hudeybiye Barışı'ndan da Allah'ın hikmetiyle birçok ders çıkarıldığı bunun bir örneği olarak Na'îmâ tarafından zikredilmiştir. Vak'anın anlatılmasından maksadın ümmetin ibret alması (işlerin yürütülmesinde tedricen hareket etmek) olduğu belirtilmiştir.⁶⁵

İşlerin yürütülmesinde ümmetine tedricen hareket etmeyi öğreten Hz. Muhammed'in mesajı, nasihat olarak Osmanlı hükümdarlarına ve tebaasına da

⁶⁵ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 11-20.

aktarılmıştır. Çünkü Hudeybiye Barışı görünürde tam bir muzafferiyet olarak görünmez ama neticede Sahabe devrine (iki yıl sonra) Mekke'nin fethini getirmiştir. Na'îmâ da Osmanlı yöneticilerine ve tebaasına, eğer sabrederlerse bazı musibet gibi görünen olayların görünmeyen hikmetleri olacağını ve güzel sonuçlar doğuracağı mesajını veriyor olmalıdır.

Devletlerin doğup, gelişme ve çöküşü konusunda İbn Haldûn devletlerin de insan ömrü gibi bir gün fena bulacağını düşünürken; Na'îmâ ondan devraldığı tavırlar nazariyesinin son aşamasında Arap düşünürden farklılaşarak büyük bir aklın yardımıyla devletin çöküşten kurtulacağını düşünmektedir ve bu yönüyle de Arap düşünürden ayrılarak ona yeni bir katkı yapmıştır. Na'îmâ'nın bu "büyük akıl" katkısı, kendisinin İbn Haldûn'un birebir takipçisi olmayıp olay ve olguları kendi tarihsel gelişmeleri içinde anlamlandırdığının, zamanın ihtiyaçlarına ve ruhuna uygun olarak görüp değerlendirdiğinin başka bir ifadeyle tarihselciliğinin⁶⁶ göstergesi olarak okunabilir. Çünkü Na'îmâ, devletlerin yıkılışının kaçınılmazlığını genel geçer bir kanun olarak saymamış, farklı bir tutumla çözüm arayışı önerisinde bulunmuştur. Bu bakımdan Osmanlı düşünürü pragmatik bir özellik taşımaktadır. Çözüm olarak sunulan âkîl bir tecrübenin varlığı ve bu tecrübenin tedbirleri sayesinde kurtuluşun gerçekleşeceği düşüncesi ise ondaki tarih tasavvurunun "Tarihi büyük adamlar yapar" fikrini benimsediğini gösterir ki bu *büyük adam, üstün akıl*'ın tarihi şekillendirdiği anlayışının bir yansımasıdır.

Eserde Osmanlı müverrihi tarihe, yaşanmış olaylardan ders çıkarıp ona göre geleceğe bakmak gibi bir misyon yüklemektedir. Halka sulh ve savaş dönemlerinde anlatılması gereken şeylerin⁶⁷ eserde yer alması, tarihin bir vazifesinin de insanları yönlendirmek ve eğitmek olduğuna vurgu yapmaktadır. Tarihin birbirinden bağımsız gerçekleşen olaylar yığını olmadığını ve zincirleme olarak bazı nedenlerin bazı sonuçları doğuracağı düşüncesini benimsemesi tarihçinin, bir anlamda çizgisel tarih anlayışından izler taşıdığına göstergesi olarak okunabilir. Neticede çalışmada örnekleri

⁶⁶ Tarihselcilik, tarihin önemini altını çizen bir bakış açısıyla objelerin, nesnelerin her zaman tarihsel süreç içinde görülmesi gerektiği anlayışından hareket eder. Başka bir ifadeyle insanın doğasını ve toplumu tarih dışı bir çerçeveden anlaşılmasının mümkün olmadığını ve insana ait sorunların tarihsel bir nitelik gösterdiğini ileri süren bir yaklaşım tarzıdır. Ahmet Cevizci, "Tarihselcilik" maddesi, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005, 1589; Bu görüş için bkz. Mustafa Yıldız, "İbn Haldun'un Tarihselci Devlet Kuramı", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 10 (2010): 25-55.

⁶⁷Sulh ve rahat esnasında vaizler halka itikad ve dinin kurallarıyla alakalı, itaat ve muhabbeti kalplere yerleştirecek sözler söylemeli; sefer zamanlarında da cihad, gaza ve şehadete teşvik edici sözler söylenmelidir. Hatta gaza ve cihad esnasında harp ile alakalı menkıbeler, şehname ve sair hikâyeler -yalan ya da gerçek- anlatılması gerektiğini belirtir. Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naima*, 1: 43.

açıklandığı Osmanlı tarih yazıcılığında İbn Haldûn'un etkisiyle Na'îmâ ile birlikte yeni bir döneme girilmiş ve Na'îmâ da yazmış olduğu tarihinde, İbn Haldûn gibi kriz dönemi düşünürü olarak, yaşadığı dönemin sorunlarını tarihin verileriyle açıklamıştır.

Kaynaklar

AKYOL, A., “İbn Haldun’un İlim Anlayışında Felsefe ve Tarih Tasavvuru”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10, sy. 20 (2011/2): 29-59.

ARSLANTÜRK, Z., *Nâimâ’ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 1997.

BEDİR, A., "Kınalı-Zâde Ali Çelebi'nin Ahlâk-ı Alâ'î'si ve Tursun Beğ'in Târîh-i Ebü'l-Feth'inde Padişah Anlayışı", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 6 (2019): 1222-1235.

CEVİZCİ, A.,“Tarihselcilik”, *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005.

DOĞAN, C., “16. ve 17. Yüzyıl Osmanlı Siyasetnâme ve Ahlâknâmelerinde İbn Haldûnizm: Kınalızâde Ali Efendi, Kâtip Çelebi ve Na’imâ Örnekleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6, sy. 27 (2013) :197-214.

FINDIKOĞLU, Z. F., “İbn Haldun, Tarih Telakkisi”, *İş Üç Aylık Ahlâk ve İçtimaiyat Mecmuası V*, sy. 19 (1939): 163-178.

FLEİSCHER, C., “Royal Authority, Dynastic Cyclism, and “Ibn Khaldunism” in Sixteenth-Century Otoman Letters”. *Ibn Khaldun and Islamic Ideology*. ed. Bruce B.Lawrence. Leiden: E. J. Brill, 1984.

İBN HALDUN, *Mukaddime I*, çev. Zakir Kadirî Ugan. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1968.

İBN HALDÛN, *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ, 1. Cilt, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988.

İNALCIK, H., “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* sy. XIV/I (1959): 69-95.

İNALCIK, H., “Osmanlı Tarihinde Dönemler”, çev. Ferhan Kırıldökme-Mollaoğlu, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 10 (1999): 333-350.

İNALCIK, H., “Kutadgu Bilig’de Türk İdare Geleneği ve Adâlet”. Adâlet Kitabı, Ed. Halil İnalçık, Bülent Arı, Selim Aslantaş, Ankara: Kadim Yayınları, 2012, 1-20.

LEWIS, B., *The Muslim Discovery of Europe*, New York: Norton, 1982.

NAİMÂ M. E., *Târih-i Naima*, haz. Mehmet İpşirli c. 1-2-3-4., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007.

NAİMA, M., *Tarih-i Naima: Ravzatü’l-Hüseyn fî hülasatü ahbarü’l-hafikiyn*, c.1- 2., İstanbul: Matbaa-i Amire, 1281-1283 (1864-1866).

OKUMUŞ, E., “İbn Haldun ve Osmanlı’da Çöküş Tartışmaları”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 6 (1999/1): 183-209.

OKUMUŞ, E., “İbn Haldûn’un Osmanlı Düşüncesine Etkisi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy. 15 (2006):141-185.

OKUMUŞ, E., *Osmanlı’nın Gözüyle İbn Haldun*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.

PÎRİZÂDE M. S., “Mukaddime: Osmanlı Tercümesi”. c.1., haz. Yavuz Yıldırım, Sami Erdem, Halit Özkan, M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik, 2008.

TADAŞI, S., “Osmanlılarda Organik Bir Yapı Olarak Toplum Görüşünün Gelişmesi: Osmanlı Sosyal Düşünce Tarihinin Bir Yönü”, *ODTÜ Gelişme Dergisi* 14, sy. 4 (1987): 373-396.

UNAN, F., “Osmanlı İdare Felsefesinde Adâlet”, Adâlet Kitabı, Ed. Halil İnalçık, Bülent Arı, Selim Aslantaş, Ankara: Kadim Yayınları, 2012, 106-115.

ÜLKEN, H. Z. ve FINDIKOĞLU, Z. F., *İbn Haldûn*, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1940.

YILDIRIM, Y., “Mukaddime’nin Osmanlı Dönemi Türkçe Tercümesi”, *DÎVÂN İlmî Araştırmalar*, sy. 21 (2006/2):17-33.

YILDIRIM, Y., “Türkçe’de İbn Haldun Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4 (2012): 139-174.

YILDIZ, M., “İbn Haldun’un Tarihselci Devlet Kuramı”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 10 (2010):25-55.

YILMAZ, H., “Osmanlı Tarihçiliğinde Tanzimat Öncesi Siyaset Düşüncesine Yaklaşımlar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, sy. 2 (2003): 231-298.